

Фільтраційні справи радянських громадян, примусово вивезених до Німеччини в роки Великої Вітчизняної війни, як історичне джерело

60 років минуло після закінчення Другої світової війни, але і тепер для широкого загалу залишається практично невідомою доля тих, хто в період тимчасової німецької окупації України був депортований на примусові роботи до Німеччини.

Більшість документів про цю сторінку нашої історії зберігалась в архівах КДБ.

Поштовхом для введення їх до наукового обігу стало доручення, яке було дане в листопаді 1991 р. Верховною Радою України Кабінету Міністрів: організувати через виконавчі органи обласних Рад народних депутатів складання списків українських громадян-“остарбайтерів”, з метою вирішення питання про відшкодування збитків громадянам України з боку Німеччини.

Протягом 1992 – 1993 рр. була здійснена передача документів осіб, вивезених до Німеччини, а також військовополонених з архіву колишнього Управління КДБ у Чернігівській області на зберігання до Державного архіву Чернігівської області. Це більше 43 тис. так званих фільтраційних справ і понад 50 тис. фільтраційних карток.

Фільтраційні справи – це своєрідні досьє з матеріалами про людей, вивезених в роки війни з окупованих територій для роботи в Німеччині та інших країнах, завойованих гітлерівцями. Фільтраційні справи складаються з таких документів: 1) документи радянських установ; 2) німецькі документи і матеріали; 3) документи союзних військ – англійських, американських, французьких.

Дуже інформативними є документи радянського походження. Їх можна розподілити за такими групами: 1) особисті документи громадян; 2) матеріали допитів, анкети, протоколи тощо; 3) відомче і міжвідомче листування з метою отримання інформації про цих людей; 4) матеріали свідків про діяльність вивезених громадян під час їхнього перебування за межами України; 5) характеристики, складені офіційними представниками влади на репатріантів тощо.

Звичайно у “фільтраційній справі №... на репатріанта...” є типовий набір з 10 – 12 документів. Перш за все, це – “реєстраційні листки” на вивезених до Німеччини людей, що повернулись в 1945 р. на Батьківщину через спеціальні санітарно-перевантажувальні пункти, розташовані у прикордонних з СРСР районах. Ці “листки” складались на кожного, хто пройшов “фільтрацію”.

Голови та члени репатріаційних комісій – співробітники НКВС –допитували репатрійованих за 14 пунктами, найважливішими з яких були: “чому опинився на території іншої держави”, “чи підлягав арештам, допитам, затриманням, штрафам з боку німецької влади, коли, де і за що”, “чи утримувався у спецтаборах противника і що там робив (вказати назву табору і адресу)”, “чи проходив службу в німецькій армії, загонах, військових частинах, госпіталях, будівельних та інших батальйонах, що створювались противником”, “чи служив у німецьких установах, на підприємствах, організаціях (в яких, в якій якості)”. Зі слів того, хто підлягав перевірці, оперативними працівниками перевірко-фільтраційної комісії заповнювалась досить докладна анкета. Окрім звичайних біографічних даних в цьому документі фіксувались відомості про трудову діяльність до початку війни і вибуття за кордон, участь у Великій Вітчизняній війні, обов’язково відзначалось де, коли і за яких обставин людина

потрапила до полону, оточення, на окуповану територію. Детально фіксувалось і те, скільки разів, де, коли і за що вона затримувалась військовими, поліцейськими органами, гестапо на окупованій радянській території, якщо засуджувалась, то яким судом і за що, строк покарання, де його відбувала, як і коли була звільнена, яким іншим репресіям піддавалася (сам репатріант та його родина) з боку окупантів; чим займалася і де працювала на окупованій території.

Велике значення надавалось тому, коли і за яких обставин радянська людина потрапила на територію країн, що воювали з СРСР, або в окуповану Німеччиною країну. При цьому членам комісії складачі анкет пропонували з'ясувати, яким чином потрапив репатріант за кордон – як військовополонений, мобілізований або виїхав добровільно.

Аналіз тисяч фільтраційних справ дозволяє зробити певні висновки та узагальнення про методи окупаційного режиму щодо вивезення радянських громадян на примусові роботи до Німеччини.

Гітлерівцями був детально розроблений план переміщення тисяч людей з території України на роботи до Німеччини. В 1942 – 1943 рр. мобілізації підлягали, як правило, люди віком від 16 до 25 років, а в останній період окупації – все працездатне населення незалежно від віку. Мобілізація проходила буденно. На селі вона здійснювалася через старост, в містах – через біржі праці. Визначались особи, яким надходили повістки про проходження медкомісії. Через деякий час на ім'я визначеного до вивезення надходило так зване “зобов'язання”, де зазначалось, куди і коли треба з'явитись з речами. Незважаючи на те, що за неявку загрожувало покарання, документи свідчать, що багато людей намагались уникнути явки на збірні пункти, часто їх приводили туди за допомогою поліції.

“Сценарій” трудової мобілізації був відпрацьований ще в Польщі – поєднання пропагандистської брехні, соціального тиску і терору.

Від німецького кордону завербованих обіцяли везти в пасажирських вагонах, місцеві газети не скупились на розповіді про німецькі міста, іноді в “арбайтсамтах” навіть демонстрували кіно про архітектурні пам'ятки та інші розкоші німецьких міст.

Що чекало “завербованих” безпосередньо на етапі?

Відправляли їх у товарних, для худоби, вагонах. Всі без винятку відзначають жахливу скупченість у вагонах, дуже убогу та холодну їжу (найчастіше юшка з брукви), а часом і повну відсутність казенної їжі протягом декількох днів або навіть тижня.

Куди ж везли їх, брудних та голодних?

Найчастіше в один з величезних розподільчих (або проміжних) таборів, звичайно розташованих на території генерал-губернаторства, тобто в Польщу, рідше – в Австрію.

Новоприбулі підлягали дезінфекції та санобробці (у багатьох таборах лютував тиф, у деяких був оголошений карантин): наголо стригли, прожарювали одяг і особисті речі, обробляли шкіру якимось розчином, а заодно знімали відбитки пальців.

Німецькі інстанції розподіляли своїх рабів за національною приналежністю. Росіяни, французи, поляки, голландці утримувались в окремих таборах, або, принаймні, в бараках. Однак честі бути відзначеними особливими розпізнавальними знаками – нашивками – окрім євреїв (жовта зірка Давида) удостоїли тільки поляків (буква “P”) і радянських громадян (прямокутник, на якому білим по блакитному написано “OST”).

Документи фільтраційних справ містять численні відомості про умови життя і долі людей в Німеччині. Найчастіше вони ставали батраками у бауерів, робітниками на

заводах або обслуговували трудові табори. Ті, хто потрапив до поміщика, працювали по 10 – 12 годин на день, замість оплати отримували одяг і взуття, а також їжу. Іноді їм платили по 20 – 45 марок на місяць. Господарі ставились до них, як до кріпосних, нерідко в матеріалах фільтраційних справ зустрічаємо: “господар знущався, бив...”. У випадку втечі втікачів ловили, після чого відправляли до в'язниці або в концтабір.

На заводах, фабриках, в шахтах, на будівництві, при обслуговуванні залізниць “остарбайтери” використовувались як чорнороби. Жили вони в робочих таборах, недалеко від місця роботи. Табори, оточені колючим дротом, охоронялись; права виходу в місто люди не мали, вихідні дні їх обмежувались. Голодували так, що пухли.

У справах є багато документів, що видавались німецькою владою: посвідчення особи, медичні картки, робочі книжки. Практично на кожному документі є фотографія і відбитки пальців.

Особі, що пройшла фільтрацію, видавалось посвідчення про направлення до постійного місця проживання з позначкою “Видом на жительство служити не может”. Цей документ після повернення здавався до місцевого органу НКВС для отримання “вида на жительство”. Одночасно працівники НКВС заповнювали картки із занесенням установчих даних “особи, що пройшла фільтрацію” і рішення комісії про направлення громадянина до постійного місця проживання, знімався дактилолідбиток вказівного пальця лівої руки. Картка передавалась з особовою справою репатріанта до місцевого органу НКВС, де останній перебував на обліку.

Група матеріалів розповідає про звільнення радянських громадян американськими, англійськими, французькими військами. Більшість майбутніх репатріантів зустріла війська союзників у квітні – травні 1945 р. Відповідно до домовленості союзників з радянським урядом вони були повернуті на Батьківщину. Згідно з угодою експедиційні сили збирали в таборах радянських громадян, опитували їх, знімали відбитки пальців. Кожному видавалась реєстраційна картка. Заборонялось під загрозою арешту переїздити в інші райони. Згодом репатріанти передавались до радянської зони окупації, звідки вони перевозились в СРСР.

Завершують фільтраційні справи “висновки”, в яких члени перевірконо-фільтраційної комісії при місцевому відділі НКВС відзначали, що “проведеною перевіркою компрометуючих матеріалів не “здобуто”, а у разі наявності таких – зазначалась їх сутність, заповнювалась “постанова”, де передбачалось 3 пункти: 1) вважати громадянина перевіреним, фільтраційну справу здати до архіву НКВС для зберігання і взяття на оперативний облік; 2) передати справу до підрозділу НКВС для продовження розслідування; 3) у випадку арешту репатрійованого справу передати органам слідства.

Протягом багатьох років люди стояли на обліку “як звільнені англо-американськими військами”, на підставі чого були обмежені у праві виїзду за кордон, прийомі на роботу в деякі установи та підприємства, в допуску до секретних відомостей тощо. Практично, протягом десятиліть держава не довіряла своїм громадянам “про всяк випадок”.

Зазначені матеріали – цікаві і важливі свідоцтва про людські долі.

1994 р. Чернігівський архів отримав листа від мешканки Тульської області Меланії Іванівни Будики, уродженки с. Мала Дівиця Прилуцького району. Коли розпочалась війна, вона після закінчення школи працювала в місцевому колгоспі ім. Чапаєва. Навесні 1942 р. почали вивозити молодь до Німеччини. В одну з партій потрапила і Меланія Іванівна. В Німеччині почала працювати на авіаційному заводі фірми “Юнкерс”. Меланія Іванівна у своєму листі згадує: “На роботу водили через все

місто з поліцейськими і собакою. На прохідній нас забирали інші поліцейські і вели до цехів. В цеху я працювала на першій машині, деталі йшли конвеєром від першої машини до останньої. Працювали по 12 годин, з шостої ранку до шостої вечора, у дві зміни, вдень і вночі. Їсти давали в заводській їдальні – “чорна баланда”. Наступив 1944 р. ситуація на фронті змінилась. Війна наближалась до кордонів Німеччини. Авіазавод був евакуйований в підземні тунелі недалеко від м. Нордхаузен. На роботу у штольні робітників доставляли потягом. Крім авіазаводу там знаходився секретний завод з виробництва диво-зброї ФАУ-1 і ФАУ-2, збудований в’язнями. Глибоко під землею працювало більше 12 тис. в’язнів – німців, французів, голландців, чехів, поляків, радянських людей. Військовополонені утримувались у концтаборі Дора – одному з філіалів Бухенвальда, який був збудований радянськими військовополоненими ще в 1942 р.

І ось у цьому пеклі опинилася молода дівчина. Під час роботи вона познайомилась з багатьма в’язнями. В таборі організувалась група Опору, яка з наближенням фронту повинна була захопити пошту, телеграф, аеродром. Меланія Іванівна допомагала підпільникам. Але фашистам вдалось викрити організацію, її члени, в т.ч. і Меланія Іванівна, були заарештовані. Спочатку вона опинилась в тюрмі Нордхаузена, а потім потрапила в концтабір Дора, де перебувала до весни 1945 р. 11 квітня табір визволили американські війська. Попереду був довгий шлях додому.

У своє село Меланія Іванівна повернулась тільки восени 1945 р. Час був такий, що практично кожний, хто опинився за кордоном, вважався зрадником Батьківщини. Під час допитів у райвідділі НКВС її запитували: “Чому повернулась живою? Як змогла вижити?”

А в 1969 р. Меланію Іванівну Будіку як свідка викликали на судовий процес в німецьке місто Гессен, де судили військових злочинців.

У звинувачувальному висновку Нюрнберзького трибуналу по справі головних військових злочинців зазначалось, що з Радянського Союзу німецька окупаційна влада вивезла 4 978 735 чоловік цивільного населення.

З Чернігівської області – понад 41,5 тис. чоловік.

1. Полян Н. ОСТы – жертвы двух диктатур // Родина. – 1994. – № 2.

2. Державний архів Чернігівської області. – Ф.Р – 8840. – Оп. 1. – Спр. 21071.

3. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). – К., 1978. – С. 102.